

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा भाषा शिक्षकको अनुभव

उमेश काफ्ले

उपप्रा. नेपाली शिक्षा, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि., कीर्तिपुर

umeshkafle4@gmail.com / umesh.kafle@cdded.tu.edu.np

लेखसार

भाषा सिकाइको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीलाई भाषिक सिपमा सक्षम बनाउनु हो। उक्त उद्देश्य परिपूर्तिका लागि प्रभावकारी शिक्षण आवश्यक छ। प्रभावकारी शिक्षणको आधार कक्षाकोठा हो। कक्षाकोठामा पस्नासाथ विद्यार्थीमा उत्साह प्रदान हुनुपर्छ। प्रस्तुत अध्ययन कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा भाषा शिक्षकको अनुभव पहिचानमा केन्द्रित छ। गुणात्मक ढाँचालाई अवलम्बन गरी लेख तयार पारिएको छ। यस अध्ययनका लागि रौतहट जिल्लाको गुजरा नगरपालिकाभित्रका माध्यमिक विद्यालयलाई अध्ययन क्षेत्र मानिएको छ। उक्त पालिकाभित्रका माध्यमिक तहमा नेपाली विषय शिक्षण गर्ने चार जना शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिई उनीहरूको अनुभव सङ्कलन गरिएको छ। शिक्षकले दिएका अनुभवलाई रेकर्ड गरी त्यसलाई लेख्य स्वरूपमा परिवर्तन गरिएको छ। त्यसपछि उनीहरूको भनाइमा रहेको मुख्य विचार (थिम) लाई आधार मानी अध्ययन गरिएको छ। शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि भौतिक व्यवस्थापन, योजना निर्माण र सोअनुकूलको शिक्षण, बसाइ व्यवस्थापन, कक्षाकोठाभित्रको सङ्गठन, समयको व्यवस्थापन, शिक्षण विधिको व्यवस्थापन, शिक्षकको पेसागत ज्ञान र व्यवस्थापन, मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन आदिमा जोड दिनुपर्ने मत राखेको पाइएको छ। प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई पूर्णतः सामान्यीकरण गर्न सकिँदैन, तथापि कक्षाकोठा व्यवस्थापनको आधारभूत पक्ष पहिचानार्थ सहयोग पुग्ने देखिन्छ। यस लेखको प्राप्तिले भाषा शिक्षणमा संलग्न व्यक्ति र सो पक्षसँग सम्बन्धित नीति निर्माता र अनुगमनकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउने छ।

मुख्य शब्दावली : अनुभव, कक्षाकोठा, मनोवैज्ञानिक, मातृभाषा, भौतिक, व्यवस्थापन।

विषय प्रवेश

शिक्षण सिकाइको आधार स्थल कक्षाकोठा हो। विद्यार्थीलाई भाषिक सिपमा सक्षम बनाउनका लागि कक्षाकोठाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यसलाई शिक्षण सिकाइको उद्देश्यअनुकूल व्यवस्था गरिनुपर्छ। शिक्षणीय अपेक्षा र त्यसको उपयोगलाई आत्मसात् गरी पठनपाठनको स्थानलाई उपयुक्त प्रबन्ध गर्नु कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो। यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट शिक्षण कार्यलाई सहज बनाउन सकिन्छ। कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा भौतिक, शैक्षिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।

प्रत्येक भाषा शिक्षकले आफ्नो शिक्षण व्यवहार, संस्कार, कार्य, उत्प्रेरणा, पुनर्बल, पृष्ठपोषण, परीक्षण आदि कक्षाकोठाका माध्यमबाट सम्पन्न गर्दछन्। भाषा सिकाइलाई अपेक्षित ढङ्गले सम्पन्न गर्न कक्षा व्यवस्थाको अनुकूलता वा प्रतिकूलताले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७३)। हरेक विद्यार्थीले आफ्ना विषयवस्तुको बोध र अभिव्यक्तिको संयोजन गर्दै त्यसको उच्चताका लागि प्रशस्त अभ्यास गर्दछन्। कक्षाकोठाको वातावरण अनुपयुक्त भएमा विद्यार्थीले अपेक्षित उपलब्धि आर्जन गर्न नसक्ने विषयलाई ढकाल र खतिवडा(२०६८)ले यसरी चिनाएका छन् :

कक्षा व्यवस्थापन विद्यालयभित्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तथा पाठ्यवस्तुलाई प्रभावकारी बनाउन कक्षालाई रमाइलो, अनुशासित र आकर्षक बनाउनुका साथै विद्यार्थीहरूबिच व्यक्तिगत सहयोग र सहभागिता बढाउनका लागि कक्षाकोठा-भित्रको बसाइ व्यवस्था लगायतका सामग्री क्रियाकलाप, शैक्षणिक योजना र शिक्षण क्रियाकलाप आदि सम्पूर्ण पक्षको उचित संयोजन नै हो। (पृ. २१७)

कक्षाकोठा भित्रको समग्र प्रक्रियालाई उपयुक्तताको मार्गमा डोच्याउने प्रबन्ध कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो। “कक्षाकोठा व्यवस्थापन भन्नाले कक्षाकोठाको वातावरणलाई भौतिक, संवेगात्मक र शैक्षणिक रूपले व्यवस्थित गरी शिक्षण सिकाइका लागि उपयुक्त बनाउने प्रक्रिया हो भन्ने बुझिन्छ” (श्रेष्ठ, २०७२, पृ. १९३)। यस आधारमा हेर्दा शिक्षण गतिविधि सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सबै पक्षको उपयुक्तता कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो। “शिक्षक र विद्यार्थीका अनेक बाह्य र आन्तरिक पक्षहरू संलग्न हुन्छन्। त्यस्ता पक्षहरूको अनुकूल उपयोग परिचालन र पर्याप्त सचेतता हुन सक्नु नै नेपाली कक्षा व्यवस्थाको मूल मर्म हो” (शर्मा र पौडेल, २०७३, पृ. १९९)। भाषिक व्यवहारमा सक्षम हुने गरी कक्षा व्यवस्थापन गर्नु नेपाली विषय शिक्षणको मुख्य अभीष्ट हो। नेपाली भाषा शिक्षणका लागि कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीका लागि भाषिक सक्षमता प्राप्तिका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्नु कक्षा व्यवस्थापन हो। विषयवस्तुको सहजीकरणमा शिक्षकको मार्गदर्शक भूमिका रहने र सोही आधारमा विद्यार्थी सक्रिय हुने भएकाले कक्षाकोठामा यी दुवै पक्षको उचित संयोजन र व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ। विद्यार्थीको समग्र व्यवहारको कार्यस्थल कक्षाकोठा भएकाले त्यसको स्वाभाविक प्रयोग र विकासमा ध्यान दिनुपर्छ। “कक्षाकोठाभित्र गरिने सबै भाषिक गतिविधिमा कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्थापनका साथै प्राज्ञिक र मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापनको समेत खाँचो पर्दछ” (पौडेल, २०७४, पृ. २८८)। भौतिक व्यवस्थापनमा कक्षाकोठाको आकार, भ्याल, ढोका, प्रकाश, पाटी, कुर्सी, बेन्च आदि पक्ष समेटिन्छन्। पठनपाठनका

क्रममा अपनाइने व्यवस्थापन प्राज्ञिक हो। यसमा पाठ्यवस्तुको प्रस्तुति र त्यसको बोध तथा अभिव्यक्तिलाई मुख्य मानिन्छ। विद्यार्थीको मन प्रसन्न हुने, पढ्ने पढ्ने लेख्ने लेख्ने लाग्ने, उत्साह सिर्जना गर्ने, कसैको मन नदुखाउने खालको व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ। जातीय, धार्मिक, लैङ्गिक, आर्थिक आदि कारणले पनि विद्यार्थीमा कुनै प्रकारको भिन्नता बोध हुनु हुँदैन। विद्यार्थीमा भाषिक सिपको सक्षमता सिर्जना गर्नका लागि कक्षाकोठाको भौतिक, प्राज्ञिक र मनोवैज्ञानिक पक्षको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। विद्यार्थीको भाषा सिकाइको समग्र पक्षलाई उचित प्रबन्ध गर्नुलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापन मानिन्छ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन र त्यसको मुख्य सञ्चालक शिक्षक हुन्। शिक्षकमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञान हुनुपर्छ। “विद्यार्थीको बहुआयामिक सिकाइ अवसरको अभिवृद्धिका लागि कक्षाकोठा व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण हुन्छ” (श्रेष्ठ, २०७२, पृ. १९४)। विषयवस्तुको बोधमात्र सिकाइ होइन। विद्यार्थीमा अन्तर्निहित क्षमताको बाह्य प्रकटीकरणदेखि त्यसको निरन्तरता र सर्वाङ्गीण विकासमा कक्षाकोठाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। “कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा विद्यार्थीको विविधतालाई मुख्य आधार बनाइनुपर्छ” (पोखरेल र काफ्ले, २०७४, पृ. २४०)। कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा भाषा शिक्षकले विद्यार्थीमा रहने वैयक्तिकतालाई पनि विचार पुऱ्याउनुपर्छ।

कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीबिच प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्क्रिया, छलफल आदि कार्य गरिन्छन्। यस्ता कार्य सञ्चालन गर्ने प्रमुख व्यक्ति शिक्षक भएकाले निजका अनुभवलाई मुख्य विषय बनाई यो आलेख तयार गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत नेपाली विषयका शिक्षकको कक्षाकोठा व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुभव पहिचान गर्ने उद्देश्यसँग सम्बद्ध छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। यसको अध्ययन क्षेत्र रौतहट जिल्लाको गुजरा

नगरपालिकाका माध्यमिक विद्यालयलाई बनाइएको छ । यसमा घटनाक्रियात्मक ढाँचालाई अपनाई माध्यमिक तहमा नेपाली शिक्षण गर्ने चार जना शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिई उनीहरूको अनुभव सङ्कलन गरिएको छ । शिक्षकले दिएका कथात्मक अनुभवलाई रेकर्ड गरी त्यसलाई लिखित रूपमा उतारिएको छ । त्यसपछि उनीहरूको भनाइमा रहेको मुख्य विचार (थिम) लाई आधार मानी यो अध्ययन गरिएको छ । शिक्षकको अनुभवलाई शिक्षक 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' गरी सङ्केत गरिएको छ ।

सम्बद्ध कार्यको पुनरावलोकन

कक्षाकोठा व्यवस्थापनले आफैँमा व्यापक अर्थ वहन गर्छ । यस सन्दर्भमा भएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले समस्याको रिक्तता पहिचान गर्न र विश्लेषणको आधार बनाउन सहयोग पुगेको छ ।

ढकाल र खतिवडा (२०६८) ले भाषा शिक्षणमा कक्षा कार्यकलाप सञ्चालनका क्रममा कक्षाकोठाको समुचित भौतिक र शैक्षिक वातावरणलाई कक्षा व्यवस्थापन मानेका छन् । यसमा योजना, कक्षाकोठाभित्रको सङ्गठन, भौतिक वातावरण र बसाइ व्यवस्थापन, मनोवैज्ञानिक वातावरण, सञ्चार व्यवस्थापन, पृष्ठपोषण, अभिलेख व्यवस्थापन, द्वन्द्व व्यवस्थापन, सामाजिक विविधताको व्यवस्थापन आदिलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र समेटिएको छ ।

श्रेष्ठ (२०७२) ले कक्षाकोठामा शिक्षकले सिकाएको सम्बन्धबाट सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्थित प्रणालीलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापनको रूपमा चिनाएका छन् । उनले कक्षाकोठा व्यवस्थापनका वातावरणीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक मूल्य मान्यतामा आधारित आयाम औँल्याएका छन् । त्यस्तै उनले कक्षाकोठा व्यवस्थापनका रणनीतिहरू क्रमशः प्रभावकारी सिकाइ वातावरण सिर्जना, कक्षाकोठा कार्यविधि स्थापना, समयको सदुपयोग, सिकाइ क्रियाकलापमा हरेक विद्यार्थीको संलग्नता, जीवनोपयोगी सिप र असल सिकाइ सिकाउने, सिर्जनात्मक बन्ने र परियोजना खाका र व्यवस्थापन प्रविधि प्रयोग गर्नुपर्ने बताएका छन् ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२) ले निर्धारण गरेका शिक्षक सक्षमतामध्ये चौथो सक्षमता सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित छ । यसमा बालमैत्री सिकाइ वातावरणको सिर्जना गर्दै प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि कक्षा व्यवस्थापन गर्न सक्षम व्यक्तिको अपेक्षा गरिएको छ ।

शर्मा र पौडेल (२०७३) ले खास उद्देश्यले प्रेरित भई सिकाइ कार्यको लेनदेन सम्पन्न गर्ने ठाउँको रूपमा कक्षाकोठालाई चिनाएका छन् । उनीहरूका मतमा कक्षा व्यवस्थाले भाषा शिक्षण सिकाइमा सहयोग र समन्वय गरी सिर्जनात्मक वातावरण निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसबाट भाषा कक्षाकोठाको सजावट भाषाको प्रकृतिसँग मिल्दोजुल्दो हुनुपर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

बिसमेन र हन्ट (सन् २००४) ले शिक्षण सिकाइमा उत्प्रेरणा र व्यवस्थापनको समान भूमिका रहने बताएका छन् । शिक्षकलाई एउटा उत्प्रेरक र व्यवस्थापकका रूपमा चिनाउँदै उनले ज्याकोभ कोनिन, रोडल्फ ड्रिक्स, विलियम ग्लेसर, हाइभ जिनोट, फ्रेड जोन्स, थोमस गोर्डन, लि क्यान्टर, स्किनरद्वारा प्रवर्तित कक्षा व्यवस्थापनका सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्नुपर्ने बताएका छन् ।

कपालका (सन् २००९) ले कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि आठओटा चरण उल्लेख गरेका छन् । यसमामा एकल कार्यका लागि प्रभावकारी आदेश, प्रभावकारी सचेतना, व्यवहार निर्माण, सङ्क्रमणको व्यवस्थापन, अवरोधको निरुत्साहन, कक्षा बाहिरको व्यवस्थापन सुधार, गृहकार्यको प्रयोग आदिको अभ्यासबाट कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्भव रहेको ठानेका छन् ।

पौडेल (२०७४) ले परम्परागत र आधुनिक कक्षाकोठा व्यवस्थापनको भिन्नता औँल्याएका छन् । यसमा उनले आधुनिक कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा भौतिक, प्राज्ञिक र मनोवैज्ञानिक पक्षका साथै भाषिक पछौटे समूहको व्यवस्थापन, विद्यार्थी केन्द्रित विधि, विद्यार्थी सहभागिता, मनोसामाजिक वातावरणजस्ता पक्षमा जोड दिएका छन् ।

पोखरेल र काप्ले (२०७४) ले विद्यार्थीलाई सिक्न तयार बनाउन तथा सिकी रहँदा कुनै अवरोध हुन नदिने कुराको उचित चाँजोपाँजोलाई नै कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनेको पाइन्छ।

उल्लिखित सामग्रीको पुनरावलोकनबाट यस अध्ययनका लागि समस्या पहिचान, सिद्धान्त निर्माण र व्याख्या विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ। यसभन्दा अगाडि गुणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापनसम्बन्धी कुनै प्रकृतिको अध्ययन भएको देखिँदैन। यसर्थ शिक्षकको अनुभवलाई आधार मानी यस अध्ययन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। उल्लिखित सैद्धान्तिक आधारले अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्यको थिमलाई पुष्टि गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ।

परिणाम र फलफल

प्रस्तुत लेखमा निर्दिष्ट नेपाली शिक्षकका कक्षा व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुभवलाई विभिन्न उपशीर्षक अनुसार सार निकाली विश्लेषण गरिएको छ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा योजनाबद्ध शिक्षण

शिक्षण सिकाइका लागि शिक्षकले योजना निर्माण गर्नुपर्छ। निर्मित योजनाअनुसार शिक्षण गरेमा विद्यार्थीको उपलब्धि विकास र कक्षा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्दछ। वार्षिक कार्यतालिका, वार्षिक शैक्षणिक योजना, एकाइ योजना र पाठयोजनाले प्रभावकारी शिक्षणका लागि सहयोग पुऱ्याउँछ। योजनाबाट कक्षा व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्ने कुरा सहभागी शिक्षक 'क' ले बताएका छन्:

विद्यालय तहमा योजनाबद्ध शिक्षणलाई विशेष प्राथमिकता दिने गरेको देखेको छु। मैले विगत २० वर्षदेखि नेपाली पढाउँदै आएको छु। जुन दिन पढाउने पाठ राम्रोसँग हेरेर योजना बनाएर आइन्छ, त्यो दिन शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ। प्रभावकारी शिक्षण हुनासाथ कक्षाको व्यवस्थापन उपयुक्त हुने गर्छ।

उक्त भनाइका आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा योजनाले सहयोग गर्ने देखिन्छ। अर्का सहभागी शिक्षक 'ग' ले भने लिखित रूपमा योजना

बनाउने नगरेको तर मानसिक रूपमा तयार गरेर आउने कुरा यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:

मैले चाहिँ पाठयोजना बनाउने गरेको छैनँ। आज के पढाउने र कक्षामा के गर्ने भनेर मानसिक सोच बनाउँछु र त्यही आधारमा शिक्षण गर्छु। शिक्षण योजनाबद्ध नै हुन्छ।

उल्लिखित सहभागीको आधारमा पनि कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा योजना निर्माण र त्यसको प्रयोगले प्रभावकारी भूमिका खेलेको देखिन्छ।

भौतिक वातावरण र बसाइ व्यवस्थापन

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यालयको भौतिक वातावरणको उचित व्यवस्था हुनु र नहुनुले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। प्रभावकारी शिक्षण गर्नका लागि भौतिक वातावरणले सहयोग पुऱ्याउँछ। यसअन्तर्गत कक्षाकोठाको फर्निचर, सजावट, पाटीको प्रयोग, शिक्षण सामग्रीको प्रयोग स्थान, शिक्षक र विद्यार्थीको बसाइ, समूह विभाजन र त्यसको बसाइजस्ता पक्ष पर्दछन्। भौतिक वातावरण र बसाइ व्यवस्थापनबाट कक्षा शिक्षणमा प्रभाव पर्छ। शिक्षक 'ख' ले यससम्बन्धी यस्तो विचार राखेका छन्:

कक्षाकोठा व्यवस्थापनको मुख्य कुरा भौतिक नै हो। यदि कक्षाकोठा फर्निचर लगायत सबै कुरा छन् भने विद्यार्थी र शिक्षक दुवैलाई सहज हुन्छ। मैले पहिले नियुक्ति लिएको एउटा विद्यालयमा कक्षाकोठाको राम्रो व्यवस्थापन थियो। सबै विद्यार्थीका लागि अलग अलग बस्ने ठाउँ थियो। आफ्नो भोला, किताब राख्न मिल्ने डेस्क थियो। विद्यार्थीलाई गृहकार्य गर्न सजिलो हुन्थ्यो। मेरो शिक्षण अनुभवको आधारमा कक्षाकोठा भित्रको सजावट पनि मुख्य हो भन्ने लाग्छ। यहाँ सबै विद्यार्थीका लागि पुग्ने फर्निचरको अभाव छ।

उपर्युक्त मत हेर्दा कक्षाकोठा भित्रको फर्निचरको व्यवस्थापनले शिक्षण सिकाइलाई सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ। शिक्षकले भौतिक व्यवस्थापनको महत्त्व स्विकारे पनि अध्यापनरत विद्यालयमा समस्या रहेको बताएका छन्। अर्का सहभागी शिक्षक 'ग' ले कक्षाकोठा व्यवस्थापनको बसाइ व्यवस्थापनबारे यस्तो मत प्रकट गरेका छन्:

कक्षाकोठामा शिक्षण वातावरण प्रभावकारी हुनका लागि बसाइ पनि मिल्नुपर्छ । शिक्षकले सबै विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण दिन मिल्ने गरी बसाइ मिलाउनुपर्छ । म पढाउँदा वरिपरि घुमेर पढाउँछु । प्रत्येक विद्यार्थीले के गर्दै छन्, नजिकबाट नियाल्छु । विद्यार्थीलाई समूह विभाजन गरेर बेन्चमा राख्ने गर्छु । शिक्षक र विद्यार्थी दुवैको बसाइँ उपयुक्त हुँदा शिक्षण पनि राम्रो हुन्छ । अहिलेसम्म यस्तै गरेर पढाउँदै आएको छु तर कक्षाकोठा सानो हुँदा बसाइ व्यवस्थापन भनेजस्तो गर्न सकिँदैन ।

उपर्युक्त कथनका आधारमा विद्यार्थी र शिक्षकको बसाइका आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्ने बताइएको छ । विद्यार्थीको सक्रिय सहभागिता सिर्जना गर्न र कक्षाकार्य तथा समूह कार्य सम्पन्न गर्नका लागि बसाइको व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण हुन्छ । विद्यालयमा भौतिक सुविधा र विद्यार्थी सङ्ख्याअनुकूल कक्षाकोठा नहुँदा बसाइ व्यवस्थापनमा समस्या हुने गरेको कुरा सारमा उल्लेख गरिएको छ ।

विज्ञान र प्रविधिको प्रयोगले सबै क्षेत्रमा प्रभाव पार्दै आएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणको सन्दर्भमा पनि भाषा शिक्षकले कक्षाकोठामा विद्युतीय सामग्री प्रयोगको लागि उचित व्यवस्थापन आवश्यक ठान्ने कुरा शिक्षक 'घ' ले यसरी बताएका छन् :

सुरुसुरुमा विद्यालयमा कालोपाटी थियो । अहिले सबै कक्षामा सेतोपाटी नै राखिएको छ । अहिले सेतोपाटीमा लेखेर पढाएकाले मात्र प्रभावकारी नहुने लाग्यो । प्रोजेक्टर लगायतका मल्टिमिडियाको प्रयोग बढ्दै गएको छ । विद्यार्थी आफैँ प्रविधिमैत्री भइसके । उसले घरबाट सानैदेखि स्मार्ट मोबाइल चलाउन सिकिसकेको हुन्छ । नवीनतम सन्दर्भबाट शिक्षण गर्न स्मार्ट बोर्डको व्यवस्थापन गर्न सके कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो हुन्छ ।

माथिको भनाइबाट के पुष्टि हुन्छ भने विद्यालय तहमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि पाटी र प्रविधिको उपयुक्त व्यवस्थापन हुनु आवश्यक छ । अहिले धेरै विद्यालयले प्रोजेक्टर र स्मार्टबोर्डको प्रयोग गर्न थालेका छन् । एकाध कोठामा मात्र प्रविधिको

जडानले शिक्षण प्रभावकारी हुन सक्दैन । सबै कक्षामा प्रविधिको व्यवस्थापन गर्न सके शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी बन्न सक्छ ।

समयको व्यवस्थापन

शिक्षकले निर्धारित समयमा कक्षाकोठाभित्र गई शिक्षण गतिविधि सञ्चालन गर्दछन् । कक्षामा प्रवेश गरेर ननिस्कनुजेल समग्र शिक्षण प्रक्रिया शिक्षककै मार्गनिर्देशनमा अगाडि बढ्छ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षकको समयको परिपालन महत्त्वपूर्ण हुने कुरा शिक्षक 'घ' यसरी बताउँछन् :

घन्टी लाग्ने बित्तिकै कक्षाकोठामा प्रवेश गर्नु र नगर्नुले पनि कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा प्रभाव पार्दो रहेछ । कहिलेकाहीँ ढिलो कक्षाकोठामा पुग्दा विद्यार्थीको होहल्ला नियन्त्रण गर्न गाह्रो हुन्छ । अर्को कक्षाको शिक्षकले चाँडो छोडिदिँदा पनि समस्या हुन्छ । ४०-४५ मिनेटको पूरा समय विद्यार्थीको सहजीकरणमा बितायौँ भने एक तरिकाले कक्षा प्रभावकारी हुन्छ ।

उपर्युक्त कथनअनुसार शिक्षकले समयको परिचालन र त्यसमा आफ्नो सक्रियता देखाएमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन उपयुक्त हुने देखिन्छ । भाषा शिक्षणमा शिक्षकले पुनरावृत्ति तथा पुनर्गठनका लागि पनि समय छुट्याउनुपर्ने कुरालाई शिक्षक 'क' ले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कक्षाकोठामा प्रवेश गरेपछि थोरै समय पुनरावृत्तिलाई छुट्याउनुपर्ने रहेछ । एकैचोटि विद्यार्थी पाठमा प्रवेश गर्न सक्दैनन् । मैले पढाउँदा कक्षाकोठामा प्रवेश गरेपछि हिजो के पढ्यौँ भनेर प्रश्न सोध्छु । प्रश्नपछि पहिले सामूहिक रूपमा विद्यार्थीले उत्तर दिन्छन् । त्यसपछि केही विद्यार्थीलाई उठाएर सोध्छु । उनीहरूसँग गरिएको प्रश्नोत्तरात्मक संवादले कक्षाकोठा व्यवस्थापन र आजको पाठमा प्रवेश गर्न सहज वातावरण सिर्जना हुन्छ ।

माथिको भनाइबाट के पुष्टि हुन्छ भने भाषा शिक्षकले कक्षाकोठाको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि थोरै समय पुनरावृत्तिको लागि छुट्याउनुपर्छ । यस्तो क्रियाकलाप पाठप्रति उत्सुकता सिर्जना गर्न र अघिल्लो पाठको पुनः स्मरण गर्न सहज हुन्छ ।

शिक्षण सिकाइलाई रुचिपूर्ण र उपलब्धिपूर्ण बनाउन शिक्षण सामग्रीको प्रयोग अत्यावश्यक हुन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षण सामग्री प्रयोग र विषयवस्तुको छलफल र सहजीकरणका लागि उपयुक्त समय निर्धारण गर्नुपर्छ । शिक्षकले कक्षाकोठाभित्र हुने सम्पूर्ण गतिविधिका लागि समय छुट्याउनुपर्छ । यस सम्बन्धमा शिक्षक 'क' भन्छन् :

मैले पढाउँदा शिक्षण सामग्रीको प्रयोग त्यति धेरै त गर्दिनँ । जुन दिन गर्छु, त्यो दिन समयको ख्याल गर्छु । शिक्षण सामग्रीको प्रयोग समयमा गर्न सके विद्यार्थीलाई विषयवस्तु बुझ्न सहज हुन्छ । विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दा प्रत्येक कार्यका लागि ठिक ठिक समय निर्धारण गर्नुपर्छ ।

यस भनाइले शिक्षण, सामग्रीको प्रयोग र कक्षाका अन्य गतिविधि सञ्चालनका लागि समयको निर्धारण र पालनामा जोड दिएको पाइन्छ ।

कक्षाकोठा भित्रको सङ्गठन

कक्षाकोठा भित्रको सङ्गठनमा कक्षाको नियन्त्रण, सामाजिक, सम्बद्धता, समूह निर्माण, अन्तर्क्रिया, सिकारुलाई सहयोग र प्रश्नोत्तर जस्ता पक्ष पर्दछन् । यी सबैको प्रभावकारी संयोजनबाट कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा सहजता कायम हुन्छ । यस सम्बन्धमा शिक्षक 'ग' को धारणा यस्तो छ :

नेपाली विषयको शिक्षण तराईको सन्दर्भमा चुनौतीपूर्ण छ । यहाँ धेरै विद्यार्थीले राम्रो गर्न सकेका हुँदैनन् । मैले पढाउँदा भोगेको मुख्य कुरा भनेको विद्यार्थीलाई शान्त र धैर्य गराएर पढाउन गाह्रो छ । विषयवस्तुप्रति रुचि नभएको हो या हाम्रो पद्धति पुरानो भएर हो । कक्षाकोठाभित्रको वातावरण शिक्षण सिकाइ उन्मुख हुने गरी नियन्त्रण गर्दा शिक्षणमा रुचि र सक्रियता सिर्जना हुन्छ ।

माथिको कथनअनुसार कक्षाकोठा भित्रको वातावरणमा अन्तर्क्रियात्मक हुनुपर्छ । शिक्षकले विद्यार्थीलाई अभ्यस्त गराउनु सके राम्रो हुन्छ । यसै सन्दर्भमा अर्का शिक्षक 'घ' को यस्तो मत छ :

मैले विद्यार्थीलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गरी काम गर्न दिने गरेको छु । यस्तो गर्दा सक्रिय

सहभागिता सिर्जना हुन्छ । विद्यार्थीलाई अन्तर्क्रिया र प्रश्नोत्तरमार्फत कक्षा सञ्चालन गरेको छु । यस्तो गर्दा विषयवस्तुमा ध्यान सिर्जना भई कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सहयोग पुगेको पाउँ । विद्यार्थीका सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षलाई पनि ख्याल गर्ने गरेको छु । सिकारुलाई परेका समस्यालाई समाधान हुने गरी सहयोगात्मक शिक्षण गर्ने गरेको छु ।

उल्लिखित विचारलाई आधार मानी कक्षा व्यवस्थापन गर्दा समूह विभाजन, अन्तर्क्रिया, प्रश्नोत्तर तथा सामाजिक सांस्कृतिक पक्षलाई पनि मुख्य आधार मान्नुपर्ने हुन्छ ।

उपयुक्त विधिको प्रयोग र व्यवस्थापन

भाषिक सिप शिक्षणका लागि अपनाइने तरिका नै शिक्षण विधि हो । शिक्षण विधि प्रयोगले कक्षा व्यवस्थापनमा विविधता सृजना हुन्छ । यस सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक 'क' को अनुभव यस्तो रहेको छ :

हामीले प्रयोग गर्ने विधिको आधारमा विद्यार्थीको कार्य निर्धारण हुन्छन् । विधागत विविधतालाई ख्याल गरेर शिक्षण गर्छु । पाठ पढाउँदा विद्यार्थीलाई सुरुमा सस्वरवाचन गराउँछु । त्यसपछि विषयवस्तु वा भावका आधारमा शिक्षण गर्छु । सबै विद्यार्थीप्रति दृष्टि पुऱ्याई शिक्षण गर्दा कक्षा उपयुक्त हुन्छ ।

यस आधारमा हेर्दा विद्यार्थीलाई कार्य दिई शिक्षण गर्दा कक्षा व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने गर्छ । यसै सन्दर्भमा शिक्षक 'ग' को अनुभव यस्तो छ :

शिक्षक केन्द्रित विधिको प्रयोग गर्दा हाम्रो भूमिका धेरै देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा विद्यार्थी शान्त भएको भान हुँदो रहेछ । यस्तो सिकाइबाट प्रभावकारी शिक्षण हुन्छ । विद्यार्थी केन्द्रित र अन्तर्क्रियात्मक विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा विद्यार्थी सक्रियता बढ्छ ।

उल्लिखित अनुभवका आधारमा विद्यार्थीको सक्रिय सहभागिता सिर्जना गरी कक्षा व्यवस्थापनका लागि विद्यार्थीकेन्द्रित र अन्तर्क्रियात्मक विधिको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

शिक्षकको पेसागत विकास र व्यवस्थापन

कक्षाकोठालाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न भाषा शिक्षकको पेसागत सक्षमताले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। शिक्षकले आफूसँग भएको क्षमताको आधारमा नै कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दछन्। भाषा शिक्षकको पेसागत विकासले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा पार्ने प्रभावलाई शिक्षक 'घ' यसरी प्रस्तुत गर्दछन् :

कक्षाकोठालाई प्रभावकारी बनाउने मुख्य कुरा भनेको विषयवस्तुको ज्ञान हो। पढाउँदाखेरि जुन विषयवस्तुको बारेमा हामी जानकार रहन्छौं। त्यसको शिक्षण पनि प्रभावकारी हुन्छ। हामीले शिक्षणका लागि जे जति प्रयास गर्छौं। त्यो सबै भाषिक सिपमा सक्षमता बनाउने प्रयास नै हो। शिक्षण गरिनुपर्ने विषयका बारेमा पर्याप्त ज्ञान हुन सके राम्रो शिक्षण र कक्षा व्यवस्थापन पनि हुन्छ।

माथिको उदाहरणबाट के कुरा पुष्टि हुन्छ भने कक्षाकोठा व्यवस्थापनको मुख्य व्यक्ति मानिने शिक्षकमा शिक्षणीय विषयवस्तुका बारेमा प्रशस्त ज्ञान रहनुपर्छ। शिक्षक जति विषयवस्तुमा पोख्त हुन्छन् त्यति कक्षाकोठाको व्यवस्थापन उपयुक्त हुन सक्छ। अर्का शिक्षक 'ख' को भने यस्तो विचार छ :

विषयवस्तु राम्रो भएर मात्र शिक्षण र व्यवस्थापन राम्रो हुँदो रहेनछ। शिक्षणमा देखिने विभिन्न प्रकृतिका समस्यालाई व्यावहारिक प्रकृतिले समाधान गरी शिक्षण गर्दा उपयुक्त हुन्छ। मैले विद्यार्थीले के गर्दै छन् र के सिक्न खोज्दै छन् भन्ने कुरालाई आधार मानेर शिक्षण गर्दै आएको छु।

कक्षा व्यवस्थापनको लागि शिक्षण कौशललाई प्राथमिकता दिँदै अर्का शिक्षक 'ग' यसो भन्छन् :

कक्षा व्यवस्थापनको सोभो सम्बन्ध शिक्षण विधि, प्रक्रिया, कार्यकलाप तथा कौशलसँग छ। हामीले विद्यार्थी उत्प्रेरित हुने, सिकाइमा सक्रिय सहभागी हुने र आफैँ सिक्ने खालको शिक्षण कौशल प्रयोग गरेमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन र सिकाइ दरमा वृद्धि हुन्छ।

उल्लिखित मतहरूको आधारमा के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा भाषा शिक्षकको पेसागत सचेतना र त्यसको प्रयोगले पनि मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ। शिक्षकमा रहने संज्ञानात्मक, व्यावहारिक र शिक्षण कौशलको सक्षमताले प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने देखिन्छ।

विद्यार्थी कार्यको प्रयोग र व्यवस्थापन

भाषा शिक्षण भाषिक व्यवहार वा कार्यमा आधारित छ। प्रत्येक विधाका पाठ शिक्षण पश्चात् विद्यार्थीलाई कक्षाकार्य, सिर्जना कार्य र परियोजना कार्य दिइन्छ। यस्ता कार्य दिँदा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा पनि विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने कुरा शिक्षक 'क' ले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

विद्यार्थीलाई विभिन्न कार्य गराउँदा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्या हुने गरेको छ। मैले कक्षा कार्यको केही समय छुट्टयाएको छु। प्रत्येक दिन विद्यार्थीलाई कक्षाकोठाभित्र नै केही न केही काम गराउँछु। यस्तो कार्य गराउँदा विद्यार्थीलाई मिलाएर राख्न र समान सहभागिता सिर्जना गर्न कठिनाई हुने गरेको छ। दिनहुँजस्तो यस्तो कार्य गराउँदा विद्यार्थीमा गरेर सिक्ने प्रवृत्तिको विकास हुन्छ।

अर्का शिक्षक 'ग' भने सिर्जनात्मक तथा स्वतन्त्र लेखनमा अभ्यास गराउँदाको अनुभव यसरी बताउँछन् :

विद्यार्थीलाई सिर्जनात्मक लेखनमा अभ्यास गराउँदा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन पनि सोही अनुकूल बनाउने गरेको छु। केही उदाहरण र ढाँचा प्रस्तुत गरेर शिक्षण गर्दछु। विद्यार्थीको बसाइ व्यवस्थापन गरी उत्प्रेरणा र उत्साहलाई ख्याल गरी पढाएको छु। अन्य पाठको शिक्षणभन्दा सिर्जनात्मक वा स्वतन्त्र लेखन गराउँदा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा बढी ध्यान दिनुपर्छ।

यस आधारमा हेर्दा सिर्जनात्मक कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा उपयोग हुने गरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।

मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन

विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, स्तर लगायतका पक्षलाई आधार मानी गरिने व्यवस्थापनलाई मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन भनिन्छ । “विद्यार्थीको मनोभावना बुझी शिक्षण गर्नु कक्षाकोठा व्यवस्थापनको मनोवैज्ञानिक पक्ष हो जो अति महत्त्वपूर्ण छ” (श्रेष्ठ, २०७२, पृ. १९५) । विद्यार्थीको मानसिक पक्षलाई ख्याल गरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा प्रभावकारी शिक्षण हुन्छ । यस सन्दर्भमा शिक्षक ‘क’ को भनाइ छ :

कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा मुख्य आधार विद्यार्थीलाई मानिन्छ । विद्यार्थीको मानसिक सोचको आधारमा उनीहरूको व्यवहार कक्षामा भल्कन्छ । विद्यार्थीको स्वाभाविक वा अस्वाभाविक व्यवहारको प्रदर्शन मनोवैज्ञानिक पक्षले निर्देशित हुन्छ । विद्यार्थीमा रहने भाषिक क्षमता, चिन्तन, तर्क, ज्ञान, बोध, अभिव्यक्ति सबै उनीहरूको बौद्धिकतामा आधारित हुन्छन् । मैले शिक्षण गर्दा यी पक्षको ख्याल गरी सिकाइ सहजीकरण, पुनर्बल, परीक्षण आदिको उपयुक्त प्रयोग गर्ने गरेको छु । विद्यार्थीको वैयक्तिक भिन्नतालाई पहिचान गरी कक्षाकोठा व्यवस्थापन गरेको छु ।

यस सन्दर्भमा शिक्षक ‘घ’ को मत यस्तो छ :

म कक्षाकोठामा विद्यार्थीको समान सहभागिता सिर्जना गर्नका लागि विशेष प्राथमिकता दिन्छु । विषयवस्तुको प्रस्तुति, शिक्षण सामग्री प्रयोग, मूल्याङ्कन आदि पक्षमा विद्यार्थीको समान सहभागितामा जोड दिन्छु ।

माथिको तथ्यको आधारमा हेर्दा रुचिअनुकूलको शिक्षण, सिकाइमा उत्प्रेरणा, वैयक्तीकरणको ख्याल, समान सहभागिता र विद्यार्थीको समस्या समाधानमा विचार पुऱ्याएर कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखियो । “उनीहरूको शारीरिक र मानसिक अवस्था मात्र होइन मनोविज्ञान, सोच, रुचि, आवश्यकता र तत्परताको प्रकृति पनि फरक हुन्छ भन्ने कुरालाई ख्याल गर्न सक्ता मात्र कक्षाकोठाको ठिक ढङ्गले मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन हुन सक्छ” (पौडेल, २०७४,

पृ २९०) । यसर्थ विद्यार्थीको समग्र मनोविज्ञानलाई प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

भाषिक व्यवस्थापन

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ १३१ भाषा बोलिन्छन् । नेपाली भाषा पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षण हुने गरेको छ । नेपाली सिक्ने विद्यार्थीमात्र होइन शिक्षक पनि पहिलो र दोस्रो भाषी छन् । यस सन्दर्भमा शिक्षक ‘ख’ को मत यस्तो छ :

यस क्षेत्रमा चौधरी विद्यार्थी अत्यधिक छन् । उनीहरूलाई नेपाली पढाउँदा कतिपय ठाउँमा उनीहरूकै भाषामा भन्नुपर्ने हुन्छ । दुवै भाषाको प्रयोग गरी कक्षा शिक्षण गर्नुपर्ने कारण कक्षा व्यवस्थापनमा केही समस्या रहेको छ ।

भाषिक व्यवस्थापनकै सन्दर्भमा शिक्षक ‘क’ को अनुभव यस्तो छ :

मैले पढाउने विद्यालयमा सबैभन्दा धेरै चौधरी त्यसपछि तामाङ र पहिलो भाषा नेपाली हुने विद्यार्थी छन् । शब्दको अर्थ तथा केही सन्दर्भ बुझाउँदा कहिलेकाहीँ सबै भाषाको प्रयोग गर्छु । सबै भाषाको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा प्रभावकारी भएको छ । भाषा प्रयोगकै आधारमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन गरेको छु ।

माथिका मतका आधारमा हेर्दा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्दा भाषिक पक्षलाई पनि महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्छ । काफ्ले (सन् २०१८) ले विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि अर्थात् मातृभाषाको ज्ञान लिई ज्ञानप्राप्तिमा जोड दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालजस्तो देशमा भन् विद्यार्थीले प्रयोग गर्ने भाषाको सापेक्षमा शिक्षण योजना र कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । “बालबालिकालाई बौद्धिक तथा प्राज्ञिक भाषिक दक्षताको विकास गर्ने उचित अवसर दिनका लागि विद्यालयमा उनीहरूले घरपरिवारमा सिकेको मातृभाषाको प्रयोग गर्न वातावरण दिन आवश्यक हुन्छ” (तामाङ, २०६९, पृ. ९७) । यस आधारमा हेर्दा विद्यालयको वातावरण र विद्यार्थीको सिकाइ क्षमताको आधारमा मातृभाषाको प्रयोग गरेर भए पनि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखका लागि रौतहट जिल्लाको गुजरा नगरपालिकाभित्र नेपाली पढाउने शिक्षकको अनुभवलाई मुख्य आधार मानिएको छ । शिक्षकले आफूले पढाउँदा अनुभव गरेका विविध विषय सन्दर्भमा अनौपचारिक कुराकानी, अन्तर्वार्ता र जीवन्त भोगाइलाई समेटी अध्ययन पूरा गरिएको छ । शिक्षकले प्रस्तुत गरेका अनुभवको मुख्य भाव पहिचान गरी त्यसलाई व्याख्या विश्लेषण गर्दै लेख तयार पारिएको छ । शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापनका लागि भौतिक व्यवस्थापन, योजना निर्माण र सोअनुकूलको शिक्षण, बसाइ व्यवस्थापन, कक्षाकोठाभित्रको सङ्गठन, समयको व्यवस्थापन, शिक्षण विधिको व्यवस्थापन, शिक्षकको पेसागत ज्ञान र व्यवस्थापन, मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन आदिमा जोड दिनुपर्ने मत राखेको पाइयो । यसका साथैसाथै कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्याहरू पनि रहेको कुरा देखियो । विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन हुन नसक्दा चाहेर पनि राम्रो कक्षा व्यवस्थापन नभएको देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- कपालका, जी (सन् २००९), *एट स्टेप्स टु क्लासरूम म्यानेजमेन्ट सक्सेस*, न्यु दिल्ली : सेज पब्लिकेसन ।
- काफ्ले, उमेश (सन् २०१८), बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव, *एडभान्स जर्नल अफ एजुकेसन एन्ड सोसल साइन्स*, भोलुम १, ५८-६४ ।
- क्रिसल, जे. डब्लु (सन् २०१७), *एजुकेसनल रिसर्च* पियर्सन ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद र खतिवडा, तीर्थराज (२०६८), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि ।

तामाङ, अमृत योन्जन (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, टोकियो : तामाङ समाज जापान ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन प्रा.लि ।

पौडेल, नेत्रप्रसाद (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र पण्डित, सि.एन (२०६८), *आधुनिक अनुन्धान पद्धति*, काठमाडौं : प्रज्ञा प्रकाशन ।

बिसमेन, डी.जी र हन्ट, जी.एच (सन् २०१४) *बेस्ट प्राक्टिस इन मोटिभेसन एन्ड म्यानेजमेन्ट इन द क्लास*, यु.एस. ए : चार्ल्स सि थोमस पब्लिसर्स ।

शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०७३), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, इमनारायण (२०७२), *कक्षाकोठा व्यवस्थापन*, काठमाडौं : सिकाइ समूह ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक सक्षमता प्रारूप*, सानोठिमी : स्वयम् ।